International Journal of Applied Research 2018; 4(5): 410-412

International Journal of Applied Research

ISSN Print: 2394-7500
ISSN Online: 2394-5869
Impact Factor: 5.2
IJAR 2018; 4(5): 410-412
www.allresearchjournal.com
Received: 09-03-2018
Accepted: 12-04-2018

डॉ. सीताराम गुर्जर
सह आचार्य (साहित्य),
राजकीय शास्त्री संस्कृत
महाविद्यालय, दौसा,
राजस्थान, भारत

Corresponding Author:
डॉ. सीताराम गुर्जर
सह आचार्य (साहित्य),
राजकीय शास्त्री संस्कृत
महाविद्यालय, दौसा,
राजस्थान, भारत

भारतीयवाङ्मये मानवाधिकार-शिक्षा

डॉ. सीताराम गुर्जर

सारांश:
प्रस्तूयमानेऽस्मिन् शोधलेखे संस्कृतवाङ्गमये प्रदत्ता शिक्षाव्यवस्था शैक्षिकतत्वानि मान्वाधिकाराश्च विवेचिता: । वस्तुत: संस्कृतसाहित्यस्याभूतपूर्व संबन्ध: वर्तते शिक्षया । यतोहि संस्कृतसाहित्ये समुपलब्धेषु ग्रन्थेषु आख्यानकै: नियमैश्च शिक्षैव प्रदत्ता यथा वेदारम्भात् प्राक् धर्मशास्त्रस्याध्ययनं कर्तव्यम् । तत्र एषा शिक्षा विभिन्नेषु प्रकल्पेषु विभक्ता । तत्र अन्यतम: प्रकल्प: मानवाधिकार: । एतस्य विषयस्य बाहुल्यं धर्मशास्त्रीयग्रन्थेषु दरिदृश्यते । तथा च कथन्ते रक्षणीया: तेषां रक्षणोपाया: शोधलेखेनानेन ज्ञास्यन्ति पाठका: ।

कूटशब्द: प्राणिषु मानव, शिक्षा मानवस्याधिकार, भारतीयवाङ्मये, मानवाधिकार-शिक्षा

प्रस्तावना

प्राणिषु मानवः श्रेष्ठ इत्युक्तिमाश्रित्य, मानवः परमात्मनः सर्वश्रेष्ठकृतिः भवति । प्रकृति-परावरस्य संसृष्टिं करोति । सा च प्रकृति: अनेकशः मानवाय सुविधोपलब्धिमपि कारयति। आसा सुविधानां साहाय्येन सः जातकः शनैः-शनैः विवर्धमानो स्वकीयां स्थितं दृढीकरोति। तस्मै शीतत्राणाय ग्रीष्मवारणाय बुभुक्षानिवृत्तये जलसम्बन्धिक्लेशनाशाय च प्रकृत्या प्रमाणां साहाऽयं मिलति । एवं प्रकारेण मानवः स्वदृढां स्थितिमाप्नोति । पुनः स्वस्य नश्वरे सोऽस्मिन् मानवः तस्य अधिकारस्य कृते कर्त्तव्यस्य कृते च प्रयत्नशीलो भूत्वा प्रतिदिनं तस्मिन् कर्मणि नियोजितो भवति ।

सामान्यतया पश्यामः चेत् मानवाधिकारशब्दः शब्दद्वयस्य सम्मिश्रणेन एव भवति । एकः भवति मानवः अपरः अधिकारः । अतः मानवस्य अधिकारः भवति मानवाधिकारः । मानवशब्द: संकृतस्य 'मन' (ज्ञाने) तथा 'मनु' (अवबोधने) धातुभ्यां 'उ' प्रत्यय्ययोगेन मनुशब्दः भूत्वा तस्मात् मनुष्यः तथा मानवशब्दः सिद्धः भवति । तेनैव प्रकारेण अधिकारः शब्दः 'अधि' उपसर्गपूर्वक 'कृ' धातोः घञ् प्रत्ययात् उत्पन्नः भवति ।

भारतीय संविधानस्य 2ए अनुच्छेदे परिभाषा प्रदत्तास्ति यत् “मानवाधिकारेण व्यक्तेः जीवन स्वतन्त्रतया समानतया गरिमया च सह संवद्धम् ईदृशामधिकारम् अभिप्रेतो वर्तते, यः संविधानेन प्रत्याभूत अथवा अन्ताराष्ट्रिय-सन्निहितः भवति एव भारतस्य न्यायालयै प्रवर्तनीममिति” ।

शिक्षा मानवस्याधिकारः मौलिकाधिकारः सर्वेषां शिक्षाव्यवस्थाकरणं शासनस्य दायित्वम् । मनुष्यस्य लक्ष्य परमानन्दावाप्तिरेवं परमानन्द कदा प्राप्नोति तदा प्रतिपत्तिः (ज्ञानं) भवति । ज्ञानमज्ञानं विनाशयति । भारतीयवाङ्मये शिक्षा मानवाधिकार: सृष्टे आरभ्याकालादेव अस्ति । तदानीन्तन शिक्षा प्रणाली भिन्ना आसीत् । इदानीं तु भिन्ना यतः दृश्यते सम्प्रति वैदेषिक-पाश्चात्यपरम्परानुसारिणीयं शिक्षा । शिक्षा मानवस्य मूलाधिकारः आसीत् पुरा अध्ययनमनिवार्य-मासीत् अत एव विष्णुपुराणे उक्तम् –

अनाश्रमी न तिष्ठेत् क्षणमात्रमपि द्विजः ।
आश्रमेण विना तिष्ठन् प्रायश्चित्तीयते द्विजः [1] ।।

भगवता कृष्णेनापि गीतायां सर्वत्र परमात्मसत्ताया अनुभूतेरेव मानवः अधिकारः सुरक्षितो भवतीत्युक्तम् । यथा –

विद्याविनयसम्पन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि ।
शनि चैव श्वपाके च पण्डिताः समदर्शिनः [2] ।।

नहि एतावता अपितु सर्वेषां समानं मनः चित्तः विचाराश्च मानवाधिकाररक्षायै भवेयुरित्युक्तम् –

समानो मन्त्रः समितिः समानी
समान मनः सहचित्तमेषाम् ।
समानं मन्त्रमयिमन्त्रये वः
समानेन वो हविषा जुहोमि ।।
समानी व: आकृतिः समाना हृदमानि वः ।
समानमस्तु वो मनो यथा यः सुहसासति [3] ।।

अपि च वेदेषु परस्परमादान-प्रदानयोः क्रमविक्रमयोः व्यापार-वाणिज्ययोः वर्णनं मारवाधि काररक्षा प्रति प्रेरयति –

देहि मे ददामि ते नि मे धेहि नि ते दधे ।
निहारं च हरासि मे निहारं च निहराणि ते [4] ।।

अधुना प्रत्यक्षरूपेण भारतीयवाङ्मयेन मानवाधिकार-शिक्षायाः प्रभावो पूर्णतः परिलक्ष्यते सुसंस्कृतेन भारत प्रधानमंत्रिणा संस्कृतादेवगृहीतः मूलमन्त्र: भारतीयवाङ्मये मानवाधिकारक्षणे सम्यग् चिन्तनं कृतम् । वैदिककालादेव सर्वेषां हितं चिन्तितं यथा –

भद्रं कर्णेभिः श्रृणुयाम देवा: भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः ।
स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवागँसस्तनूभिः व्यशेम देवहितं यदायू: [5] ।।

'वेदोऽखिलो धर्ममूलम्' इतिवत् चत्वारोऽपि वेदा: निश्चितरूपेण प्रबल मानवाधिकारशिक्षायाः समुद्राः सन्ति । हितेषवीशिक्षाः अस्याः यथा - 'सत्यं वद, धर्मं चर, स्वाध्यान्माप्रमदः, मातृदेवो भव, पितृदेवो भव, आचार्यदेवो भव, अतिथि देवो भव' एतादृशीं शिक्षां मानवो यदा प्राप्नोति आचरति तर्हि जनेषु मानवाधिकार-हननस्यावसरः प्राप्तएव नैष भविष्यति ।
भारतीयवाङ्मये यादृशं धर्मस्वरूपस्य निर्धारणं कृतं तेनैव मानवाधिकारस्य सम्पूर्णाशिक्ष प्राप्ता भवति । यथा –

धृतिः क्षमा दमोऽस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।
श्रीर्विद्या सत्यमक्रोधो दशकं धर्मलक्षणम् [6] ।।

भारतीयसंविधाने मौलिकाधिकाराणां नीतिनिर्देशकतत्त्वा-नामन्तर्गतं समानतया: या व्यवस्था कृता सा प्रजातन्त्रस्य मूलभावस्योपरि ध्यानं दत्त्वा एव कृता । मानवाधिकाराणां सार्वजनिकघोषणाय ये त्रिंशत् अधिकाराः वर्णिताः सन्ति ते भारतीयसंविधानस्य न्यायव्यवस्थायाः च समानान्त भवन्ति । एतेषां मानवाधिकाराणां विवेचनं बहुशास्त्रीयपक्षतः अधिकं स्पष्टीकर्त्तुं शक्यते । प्रजातन्त्रस्य मूलभावस्योपरि ध्यान कृता सा शस्यते ।

अर्थशास्त्रे मानवाधिकारशिक्षा

अर्थव्यवस्था मुख्यतः द्विधा विभज्यते । 1. सभरात्मक आर्थिकी, 2. आर्थिकी अधिशेषः । संभरणात्मक आर्थिकस्थित्यां व्यक्तिः मौलिकावश्यकतानां पूर्तिं कर्तुं न शक्नोति । आर्थिकाधिशेष: संचयस्य आर्थिकी भवति । अस्य स्वल्पाक्रियाभिः भवितव्यस्य कृते संचयीकरणं संभव भवति । संचयस्य आर्थिक्या: परिणामस्वरूपम् अनेके मानवाधिकाराणां विकासः भवति । आर्थिकमानवाधिकारस्यान्तर्गतं सर्वेभ्यः व्यक्तिभ्यः भोजन-वस्त्र-उपार्जन-आवास एवं सामान्यजीवनस्तरेषु सुनिश्चितीकरणाय अधिकारं प्रदीयते । कौटिल्यस्य अर्थशास्त्रे आर्थिक-मानवाधिकाराणां विस्तृतेन वर्णितमस्ति । कौटिल्यः व्यक्तेः आर्थिकाधिकाराणां सुरक्षायै स्पष्टै तथा सुनिश्चितव्यवस्थाभिः सह दण्डानां प्रावधानविषयेऽपि वर्णितवान् ।

राजनीतिशास्त्रे मानवाधिकारशिक्षा

राजनैतिकाधिकाराणामन्तर्गतं न्यायस्य समक्षं सर्वे जना: समानरूपेण अङ्गीक्रियन्ते । अस्मिन् विचाराभिव्यक्तेः

स्वतन्त्रता-गोपनीयता-राष्ट्रीयता शासने अंशग्रहेणं, चयनम् इत्येषाम् अधिकाराणामुल्लेखः क्रियते । श्रीमद्भगवत्गीतायां स्पष्टरूपेण दृश्यते यत् भगवतः अवतारः दुष्टानां विनाशाय तथा मानवाधिकाराणां स्थापनाय च भवति । आ एवं उक्तं गीतायाम् -

"यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत,
अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ।
परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम्
धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे-युगे" [7] ।।

समाजशास्त्रे मानवाधिकारशिक्षा

समाजशास्त्रिणः मानवाधिकाराणामध्ययनं संबन्धित-व्यक्तिनां कर्त्तव्यानां सन्दर्भे एव कुर्वन्ति । व्यक्तेः सामाजिक मानवाधिकाराणां हननं तदा भवति यदा संबन्धितपक्षः स्वस्य कर्तव्यान् पूर्णं न करोति । मानवाधिकारे ते अधिकाराः सम्मिलिताः भवन्ति, येषां माध्यमेन प्रत्येकव्यक्तिः सामाजिकगतिविधिषु भागग्रहेण स्वतन्त्रः भवति । भारतीयवाङ्मये सामाजिकमान-वाधिकाराः परिवारः, संयुक्तपरिवारः, वंशसमूहः, गोत्रसमूह: उपजातिः, जातिः इत्यादीनां स्तरस्योऽपरि सिद्धान्तेन व्यवहाररूपेण च द्रष्टुं शक्यते ।

निष्कर्षत

एतद् वक्तुं शक्यते यत् भारतीयवाङ्मयः अतीव समृद्धः भवति । यस्मिन् मानवाधिकाराणां विभिन्नप्रकाराव्याख्या उपयोगिता-सुरक्षा-क्रियान्वयनस्य विधिः इत्यादिभि संबन्धितानि तत्वानि एवं विशेषता-संबन्धीज्ञानं विभिन्नविज्ञानानां परिप्रेक्ष्यनुसारं ज्ञातुं शक्यते । वर्तमान भारतीयसमाजस्य परिस्थित्यनुसारं तथा प्रचलितशिक्षा-प्रणाली माध्यमेन समाजे कार्यान्वितं कुर्यात् । उपरोक्त वर्णितप्रयासैः भारतीयवाङ्मयस्य सहायता द्वारा एकः सुसमानतास्वन्त्रता तथा न्यायाधारित समाजस्य विकासः कर्त्तुं शक्यते ।

सन्दर्भ

1. मिश्र, स्नेहलता, शिक्षायां मानवाधिकारः, अनन्या प्रकाशनम् पुरुणा सुंदरथाना लेन्, पुरी, 2009
2. श्रीवास्तव, सुधाशनी, मानव अधिकार, मध्यप्रदेश हिन्दी ग्रन्थ अकादमी रविन्द्रनाथ ठाकुर मार्ग, बाणगंगा, भोपाल, 2009
3. विष्णुपुराण
4. श्रीमद्भगवद्गीता – ५/९८
5. ऋग्वेद, १० मण्डल, श्लो. – ४,५
6. यजुर्वेद – अध्या. ३/५०
7. यजुर्वेद – अध्या. २५/२१
8. मनुस्मृतिः
9. श्रीमद्भगवद्गीता, अध्या. ४, श्लो. ७,८